

ՀԱՅՔ ԵՒ ԴԻՑԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

(Տես յ'էջ 375)

Բնկատ առնելով Բնիկ—Արիաստանի երկրորդ ծանօթագոյն գաղութն՝ որ է Քաղզէաստան՝ 'ի սկզբան անդ կր տեսնեմք մայրաքաղաքն Ուր (քաղաք սեմական լեզուի, և հռչար արիական) զարգացեալ մեծապէս և նման շատ բաներու մէջ Տիրսուենեան գաղութին. — « L'Euphrate va hériter des splendeurs du Nil »... Ըսել է Արիականաց յեգիպտոս գաղութին և անտի կրկին դարձն 'ի նախնական Բնիկ—Խանձարուրս, 'ի Հայս. — « Les flottes égyptiennes qui sillonnaient la mer Rouge n'existent plus;... Les Arabes du Yemen, ayant reformé leurs caravanes, bénéficient d'un trafic que les Chaldéens vont exploiter ». (M. Fontane, Les Asiat. p. 66). Սակայն քիչ մ'ալ շարունակեմք, աւելի հետաքրքրական են հետեւեալքն. « La recherche de l'étaï indispensable aux fondeurs de l'Egypte et de la Babylonie, fut le premier stimulant de la navigation lointaine des sidoniens. A l'époque des « Pasteurs » les Chaldéens avaient le monopole de ce trafic; or les sidoniens n'étaient que des émigrants de Chaldée. Ils allèrent d'abord vers le Pont-Euxin, avec leurs « nefes creuses » et Sidon fut la « ville riche en airain ». (Անդ) —

Աւելորդ և ստուգիւ աւելորդ է երկարելն մոզութեան՝ հմայութեան, դիւթութեան, աստեղաբաշխութեան և աստեղագիտութեան վրայ. Տիրս զից վրայ խօսած ժամանակ պիտի տեսնեմք թէ 'ի Հայս « քրմական գիտութիւնն » այսինքն է աստեղագիտութիւնն՝ առանձին Դպրոցներ ունէր, առանձին Դպրութիւն մ'էր այդ. Անի ամրոցին մէջ պիտի տեսնեմք « Ազգային և մեհենական մատենադարան մը ճոխ և սքանչելի. ուր Հայ թագաւորաց և ազգին և կրօնից մատեանք և պաշտօնական գիրք կը պահուէին. և ուր զեգերած են մի քանի անձինք. այսպիսի մատենադարանք և հոյակապ վարժոցներ անտարակոյս կրօնապետաց հսկողութեան ներքոյ դրուած՝ կը ծաղկէին 'ի Հայս: Վասն զի Խորենացի կը յիշատակէ « Իւրաքանչիւր տանց » առանձնականութեանց պատմութիւնք » կային. ուր են այդոցիկ: Այսպէս համ և նման քաղզէական գաղութն կը տեսնեմք լինել: Լսեմք Gerenius (Comm. T. II. p. 327: S. Munk. Palest. p. 433). « Cette Chaldée primitive avait déjà des bibliothèques où se conservaient des « livres sacrés », des « écoles sacerdotales » où s'enseignaient les « formules magiques, où se récitaient les « incantations », où

se chantaient des « himnes » qui nous promettent, un jour, la découverte des plus anciens et des plus curieux des Védas ». Տեսաւ խորենացոյ Պտմ. Հայ. Գիրք Ա. Կ. Ա. և բազաւտէ ժողովեմք քաղեական այդ սրբազան մնացորդքն, ժողովեմք Գողթան Մուսայից պարն, թող երգեն, թող ներդաշնակեն. և ահա հայկական սքանչացունելով. « Les œuvres d'astronomie, d'astrologie et de divination des « Vieux Chaldéens » étaient bien connues des Assyriens de la période historique. — L'Empire Chaldéen qui venait de disparaître, ferme le cycle historique de l'an 4000 à l'an 1500 avant notre ère, avait eu sa civilisation propre, très importante, car les civilisations postérieures, en Babylonie comme en Ninjve, ne seront guère qu'une suite de la vie chaldéenne, avec moins d'originalité » . (Անդ) : —

Այդ « սրբազան գրեանն », այդ « դպրաց դիւանք », այդ « հմայական բանք », այդ « երգք և շարականք » յորոց կը յուսայ Հնախօսութիւնն նոր վերդաներ և նոր Աւետարաներ օր մը տեսնել, հնագոյն և շահեկան քան զոր այժմ ունիմք 'ի ձեռին, միթէ պիտի չտան մեծ լոյս և մեր տաքջարկած խնդրոյն, և մանաւանդ թէ հաստատութիւն : Այդ հնագոյն վերգայք և Աւետարայք որոց անձկութեամբ ակնկալեմք՝ ժախմ ես յուսալ թէ 'ի մէնջ՝ 'ի Բնիկ—Արիստարանէ պիտի ծապին, ինչպէս երբեմն և նախկին զաղութք : — Որ ինչ յետ այսորիկ քննութիւնք բաւական փաստ են մեր այս յուսոյն յաշոգապէս հաստատութեանն :

Հետաքրքրական է հնախօսից հետեւեալ կրկին հարցումն .

Ա. Իրանեանց նախկին բնաւայրն ո՞ր էր. — Բ. Ուատի՞ գաղթեցին 'ի Պարս .

Մազդեզանց մատենան կը պատմէ « Աստուածասուր » (Vendidad) գրոց մէջ . — Որմիզդ իւր հօտին բարեկեցութեան փափաքօղ է. իսկ Արհմն կը նեղէ զնոսա : Որմիզդ կը զատէ իւր ժողովուրդն « Նախկին երկրէն », կ'առաջնորդէ 'ի « Նօր սահմանեալ բնակութիւնն », տասն և վեց կայք անցնելէ յետոյ : — Առաջին բնակութիւնն — « Դրախտանման » — էր կ'ըսէ (semblan au paradis) : (Տես Anquetil du Perron, Avesta). — Սաւկայն Արհմն անտանելի ցուրտ կը ձգէ անդ, և կ'ըստիպին Երինեանք (Eerienneens, Eiréniens Jréneens, Jranienens) թողուլ « Երանաւէա աշխարհն » « Երինաստանն » — Eerien—Vaedjo — (Արիստարան), և գաղթել : Տասն և վեց անգամ կը զետեղին, քաղաք կը շինեն, բնակարան կը հաստատեն, տասնևվեց անգամն ալ տոկալի հալածանք կը փութան գաղթել և երթալ հանգիստ՝ բնակութիւն և գաղար խնդրել : Արհմն, կը նեղէ զնոսա անտանելի ցրտով, փնասակար կենդանեօք, նիւթական և բարոյական ծանր պատուհաններով : —

Այդ տասնեկէց կայքն քննել, քաղաքներն հաստատել զաղութին մեկ-նման տեղն գտնելն է: « La première opinion nettement formulée fut que le premier lieu, le point de départ, Eeriene-Vaedjo, était en Arménie. (Տես C. A. Moreau de Jonnes, Les temps myth. p. 402):

Anquetil ի ցուցած գնացքով՝ Երանաւտ աշխարհէն զաղթելով Որմիոյ լճին եզերքն Ա. կայքն կը հաստատեն. Կասպից ծովուն հարաւէն՝ Պորճ և Զաղրոս լեռանց վրայէն Կասպից արեւելքն կ'անցնին, և Ոքոսս գետոյն հիւսիսն Բ. կայքն կը գնեն. կ'իջնեն դէպ յարեւմտեան հարաւ Գ. կայք. դէպ արեւելք Ոքոսս գետն կտրելով Դ. կայք. զարձեալ արեւմտեան հարաւ կը շարժին Ե. անտի ուղղակի հարաւ՝ Զ. դէպ արեւելք ինչոս գետն անցնելով կրկին տեղեր է և Ը. կրկին զարձ Սուլիման լեռանց վրայէն 'ի մուտս՝ Թ. 'ի հարաւ Ժ. դէպ 'ի մուտս յառաջելով՝ ԺԱ. յարեւմտեան հիւսիս՝ ԺԲ. յերս՝ ԺԳ. յարեւմտոս քալելով 'ի հիւսիս Պորճ լեռանց վրայ՝ Կասպից արեւմտեան հարաւն՝ ԺԴ. կրկին դէպ 'ի Հնդկիս, ինչոսն անցնելով ԺԵ. անտի դէպ 'ի Զաղրոս, Տիգրիսի հովտին մօտ, ԺԶ. — Իսկ F. Lenormant « Դրախտանման երկրէն » ելնելէն յետոյ առաջին կայքն 'ի Պամիր կը ցուցնէ. և վերջինն Ոքոսս գետին և Հնդկ-Կաւկասի միջակայրն:

Կը յաւելու M. Fontane. « Le système le plus récent ne donne le nom d'Iraniens aux émigrants qu'au moment de l'Exode; il les nomme Aryas tant qu'ils sont en Eeriene-Vaedjo. Il y aurait eu un peuple Arya primitif, parlant une langue originelle, — la langue dite indo-européenne-mère: — et qui se séparant un jour, se divisa en trois grandes masses humaines, dont l'une s'en fut en Indoustan, l'autre en Europe, la troisième en Iran.... այսչափն նպաստաւոր է մեզ, բայց վերջաբանութիւնն՝ հակառակ C. A. Moreau de Jonnesի կարծեաց և մեր համոզման՝ F. Lenormant ի հետ կը զուգի, և 'ի Պամիր կը գնէ « Երանական Դրախտէն » մեկնելով՝ իրանեան զաղութի առաջին կայքն:

Սակայն այսու մեր փաստքն չեն տկարանար, և այս ոչ միայն հակառակ չէ մեր պատճառաբանութեանց նպատակին՝ այլ և փաստ մ'է աւելի մեր ցուցման հաստատութեան. թէ այդ « Երանաւտ Դրախտանման » կեդրոնն՝ Eeriene-Vaedjoն՝ Արեաց կեդրոնակայրն՝ ուսկից ճառագայթեցին բիւրաւոր Արեաց զաղութք Հնդկերոսական գօտւոյն, և ուստի մայր լեզուն տարածեցաւ, ու քաղաքականութեանց և գիտութեանց լոյսն սփռեցաւ՝ է Արիական Երանական Աշխարհն, Բնիկ-Արիաստանն, ՀԱՅՈՑ ԲՆԱՎԱՅՐՆ: (Eeriene-Vaedjo):

Եւ արդէն իսկ պատմական արձանագրութիւնք կրկին իրաններ կը յիշատակեն: Իրան բախարիական, Կասպից ծովուն արեւելեան-կողմն, և հայկական իրան՝ նոյն ծովուն արեւմուտքն, զոր Jran géorgien կը կոչեն ու

մանք: — De nombreux arguments ont été émis en faveur de l'Eerienne-Vaedjo géorgien, l'Aderbeidjan actuel. (M. Fontane, les Iran. p. 82). Այդ Ատրպատականն ընդ մեզ շատերն Eerienne-Vaedjoի ամենափոքրիկ մի գաւառն կը համարին . և այդ Երանական Գրախտն C. A. Moreau de Jonnesի հետ պարզ բառով Arménie կ'անուանեն: Ստրաբոնի խօսքով այս երկրիս մէջ պարած են կասպական ժողովուրդն, (Կասպք)⁽¹⁾:

Ըստ Anquetil du Perronի վերոյիշեալ ուղեցոյցին՝ Արիական գաղութն՝ ընդարձակ սահմանաւ Հայկական կասպէն հեռանալով՝ « Դրախտանման երկրէն », Մասեաց ուրէն, Արարատ գաւառէն, Արեաց կեդրոնէն, առաջին կայքն Որմիոյ լճին եզերքն կը հաստատեն. Կասպից ծովուն հարան կը շրջին, և դէպ 'ի հիւսիսային արեւելք կ'ուղղին. կ'անցնին Տուրանեան աշխարհն, կարեւրով Ոքոս գետն մինչ Սոգդիան կը յառաջեն. Սմրղանտի հարաւէն կ'իջնեն 'ի Խորասան. անտի միւսանգամ Ոքոսի արեւելքն կը դիմեն, կը դառնան դէպ յարեմուտս և Կապուլի հովտաց մէջէն կ'ելլեն 'ի Հնդկ-կապս. 'ի Հնդկս կը մտնեն, ինտոս գետն կ'անցնին, կը դառնան 'ի Քանդահար (Kandahar), հարկանեն և կը քանդեն, Համուն լճին եզերքն կը Թափառն, գաղթեն վերստին Համատանի (Խրաք-Ոճեմի) վրայէն 'ի Խորասան. և աստի (յԱրեւելից ըստ Ս. Գրոց) կը մտնեն միւսանգամ յԱտրպատական յառաջին կայքն, յարեմուտս Կասպից ծովուն. մինչև հաստատուն բնակութեամբ կը գետեղին Իրանաստանի մէջ: — Այս նախապատմական ժամանակաց հսկայական գաղութներէն մին է. որ մեկնելով Հայոց բնավայրէ մինչև 'ի Հնդկս կը ձկաի, և Խորասանի ճամբով մինչև Տիգրիսի հովիտներն և յԱսորիս կը խաղայ, կը դառնայ վերստին կրկնելով իւր տառանումն, և վերջնապէս կը հաստատուի գրաւած հողոյն վրայ, զոր Որմիզդ « սահմանած » էր իւր « սիրելի հօտին » և « հաւատարիմ գաւակաց »:

(1) (Կասպ բառին և անուան ծագումն կը հետեցունեն ոմանք 'ի հնախօսից հայիրանեան լիւս բառէն. Հայոց-Արեաց սեպհական աշխարհի խրոխտ երիվարքը՝ որոց անաչառ գովեստն՝ Ս. Գիրք անգամ չեն մոռանար ընծայել, պատճառ կը կարծուի Կասպական ծովուն և չրվակայից և նոցին բնակչաց անուանակոչութեան. Այս ձիարուտ աշխարհի ձիավարիկ քաղաղունքն հաղորդ են « Դրախտանման Երանականէն » մեկնող գաղթականութեան, որ այդ ԺԶ կայից վրայ ծածանելով, Կասպից հարաւէն, ըստ Anquetil du Perronի, վերջին կայքն կը հաստատեն յԻրանաստան): —

Շարայարելի